

DOI:10.26104/NNTIK.2023.49.85.008

Асанова Г.Э., Кармышова У.Ж.

**БАТКЕН АЙМАГЫНДА *ARMENIACA* – ӨРҮГҮН ӨСТҮРҮҮ
ЫКМАЛАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Асанова Г.Э., Кармышова У.Ж.

**ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОВ ВЫРАЩИВАНИЯ
АБРИКОСА– *ARMENIACA* БАТКЕНСКОГО РЕГИОНА**

G. Asanova, U. Karmyshova

**FEATURES METHODS OF GROWING APRICOT – *ARMENIACA*
OF THE BATKEN REGION**

УДК: 581.6+634.21

Макалада Баткен аймагында өрүктү (абрикос) – *Armeniaca* өстүрүүнүн ыкмалары каралды. Биздин изилдөөлөргө Баткен облусунун 3 районунан эксперименталдык участоктор тандап алынган. Изилдөөдө *Armeniaca* бактарына жыл мезгилдери боюнча байкоолор жүргүзүлдү. Өрүктөрдүн (абрикос) – *Armeniaca* вегетациялык мезгилине жана тынч абалына, дарактарды карап чыгуу участоктун эки диагоналы боюнча: өрүк бактарынын массалык бүчүр байлоо, гүлдөө, гүлүн төгүү, жалбырак чыгуу, мөмө байлоо жана бышып жетилүү; ал эми өрүк бактарынын тынч (уйкуда) абалына байкоо жүргүзүү менен агротехникалык иштердин аткарылышы талданды. Өрүктү өстүрүүдө 2 ыкма кеңири колдонулуп, көчөттү даярдоо жана отургузуу эрежелери талданды. Өрүктү өстүрүүдө буттоо эрежелери 4 этап менен жүргүзүлөрү берилди. Акыркы жылдары Баткен аймагында биоорганикалык кургатуу ыкмасы жаңы технология катары каралат, анын артыкчылыгы болуп өрүк мөмөсүн көп өлчөмдө кургатуу менен мөмөдөн бир катар продукция алуу саналат. Алсак мөмөнүн сөөгүн өзүнчө майдалап косметологияда; данегин майдалап сыгып май алуу, аны косметологияда жана фармацевтикада; калган сыкманы тамак-ашта колдонуучу каражаттарды даярдоосу маанилүү болуп саналат.

Негизги сөздөр: өрүк, *Armeniaca*, данек, көчөт, кыйыштыруу, буттоо, сорт, түр.

В статье рассмотрены способы выращивания абрикоса – *Armeniaca* в Баткенской области. Для наших исследований были выбраны опытные участки из 3-х районов Баткенской области. В ходе исследования деревья *Armeniaca* наблюдались в зависимости от времени года. Абрикосы (*Armeniaca*) – *Armeniaca* в период вегетации и в состоянии покоя, осмотр деревьев по двум диагоналям участка: массовое бутонизация, цветение, осыпание цветков, облиственность, плодоношение и созревание деревьев абрикоса; а выполнение агротехнических работ анализировали, наблюдая за спокойным (спящим) состоянием деревьев абрикоса. При выращивании абрикосов широко используются 2 способа, проанализированы правила подготовки и посадки саженцев. Правила обрезки при выращивании абрикоса проводят в 4 этапа. В последние годы в Баткенской области в качестве новой технологии рассматривается метод биоорганической сушки, преимуществом которого является получение ряда продуктов из плодов путем сушки большого количества абрикосов. Например, косточка плода в кос-

метологии измельчается отдельно; получение масла путем измельчения семян, использование его в косметологии и фармацевтике; оставшийся сок важно подготовить для употребления.

Ключевые слова: абрикос, *Armeniaca*, семена, саженец, прививка, обрезка, сорт, вид.

The methods of apricot (*Armeniaca*) – *Armeniaca* cultivation in the Batken region were discussed in the article. Experimental sites were selected for our research from 3 districts of Batken region. In the study, *Armeniaca* trees were observed according to the seasons. Apricots (*Armeniaca*) – *Armeniaca* during the growing season and in a dormant state, examining trees along two diagonals of the plot: mass budding, flowering, shedding of flowers, leafing, fruiting and ripening of apricot trees; and the performance of agrotechnical works was analyzed by observing the quiet (sleeping) state of apricot trees. 2 methods are widely used in the cultivation of apricots, and the rules of preparation and planting of seedlings were analyzed. Pruning rules for apricot cultivation are carried out in 4 stages. In recent years, the method of bio-organic drying has been considered as a new technology in the Batken region, the advantage of which is to obtain a number of products from the fruit by drying large quantities of apricots. For example, the bone of the fruit is crushed separately in cosmetology; extracting oil by crushing the seeds, using it in cosmetology and pharmaceuticals; It is important to prepare the remaining juice for use in food.

Key words: apricot, *Armeniaca*, seeds, seedling, grafting, pruning, variety, species.

Акыркы мезгилдердеги статистикалык маалыматтар боюнча, Баткен аймагында 10 миң гектардан ашык жерде өрүк өстүрүлөт. Жылдан жылга өрүк бактарынын аянты кеңейтилип, орточо жылдык түшүм 45,0 миң тоннаны түзөт. Баткен аймагы өрүк өстүрүүгө ыңгайлуу, ал ички жана тышкы базарларда жогорку сапаттагы жашаң жана кургатылып как (курага) катары сатылат. Ошондой эле өрүктүн көп сорттору өстүрүлүп, кургатылган түрдө КМШ жана чет өлкөлөргө экспорттолот. Өрүктүн Кандак (Индия, Китай, Грецияда абдан белгилүү), Мирсанджели, Хурмаи, Субхони, Бабаи, Ахрори, Арзами, Исфарак, Курсадык, Ак өрүк (Советский) жана башка сортторун өстүрүүгө өзгөчө көңүл бурулган [1, 4, 6].

Ошондой болсо дагы, ушул мезгилге чейин жергиликтүү өрүктөрдүн сортторун өстүрүү, кургатуу ыкмалары изилдене элек (эл арасында айтылып эле жүрөт, атайын жазылган эмес). Өрүктөн жогорку сапаттагы мол түшүм алуу - аны өстүрүү, кургатуу жана дарактардын абалына байланыштуу болот.

Изилдөөнүн материалдары жана усулдары. Изилдөөдө Баткен аймагынын өрүк (абрикос) – *Armeniaca* бактарына жыл мезгилдери боюнча байкоолор жүргүзүлдү. Өрүктөрдүн (абрикос) – *Armeniaca vege-*

тациялык мезгилине жана *тынч абалына*, дарактарды карап чыгуу участоктун эки диагонали боюнча: өрүк бактарынын массалык бүчүр байлоо, гүлдөө, гүлүн төгүү, жалбырак чыгуу, мөмө байлоо жана бышып жетилүү; ал эми өрүк бактарынын тынч (уйкуда) абалына байкоо жүргүзүү менен агротехникалык иштердин аткарылышы талданды. Биздин изилдөөлөргө Баткен облусунун 3 районунан эксперименталдык участоктор тандап алынган. Баткен аймагында участоктордун аянты жана өрүк сорттору 1-таблицада келтирилди.

1-таблица

Участоктордун аянты жана өстүрүлгөн өрүк сорттору

№	Участоктордун аталышы	Участоктордун аянты, га	Абрикос (өрүк) сорттору	
			Эрте бышуучу	Кеч бышуучу
1.	Достук	2,0	Лола	Субхани, Бабаи, Мирсанжали
2.	Кара-Бак	35,0	Ак өрүк	Сулукан
3.	Исфайрам-Шахимардан	2,0		Кадимки өрүк

Баткен аймагынын климаттык шартты өрүктү (абрикос) – *Armeniaca* өстүрүүгө абдан ыңгайлуу, жайкы жогорку температура, кышкы төмөнкү температура дал келет. Бирок жылдар бири-бирине окшобойт, кээде эрте жазда үшүк жүрө же күз жамгырлуу болуп, суук эрте түшсө түшүм алуу ар түрдүү болуп калышы күтүлөт. Баткен аймагынын өрүктөрүндө өрүктүн (абрикос) – *Armeniaca* вегетациялык мезгили $-1^0 -5^0$ С башталат, бүчүрлөрү көөп чыгат. Ал эми өрүктүн (абрикос) – *Armeniaca* массалык гүлдөөсүнө $+6^0 +10^0$ С жагымдуу температура болуп саналат. Жаз мезгилинде $+6^0 +8^0$ С дарактарда бүчүр пайда болот, ал эми $+10^0$ С $+12^0$ С мөмө түйүп, өсө баштайт [2, 3, 5].

Изилдөөнүн максаты. Баткен аймагынын шартында өрүктү өстүрүү өзгөчөлүктөрү жана элдик ыкмаларды жайылтуу болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыгы жана талдоо. Баткен аймагында өрүктөрүндө өрүктү өстүрүүнүн өзгөчөлүктөрү көчөттөрдү даярдоо жана кыйыштыруу менен жүргүзүлөт, алынган эксперименталдык участоктор боюнча айрымаланат. Баткен аймагы өрүк көчөттөрдү даярдоодо өзүнчө ыкмасы бар, Кадамжай району бардык мөмөлүү дарактардын көчөттөрүн даярдап сатыкка чыгаруу менен белгилүү, ал эми Лейлек райо-

ну даяр көчөттөрдү сатып алышат жана кыйыштыруу иштери менен көбүрөөк алектенери байкалды.

Көчөттү даярдоо. Баткен аймагында өрүктү (абрикос) – *Armeniaca* данегинен өстүрүү жана кыйыштыруу ыкмалары колдонулат. Данегинен өрүк көчөттөрүн даярдоо бир катар эрежелерге же талаптарга негизделип тандалат.

1. Данекти тандап алуу – өрүк жакшы бышып, өзү түшкөндө алынат: жакшы бышкан мөмөнүн данегин алуу; данекти сууга жууп чылоо же атайын ным кумдарда кармоо; жерди даярдап салуу жана жабуу.

2. Көчөтканаларда жерди даярдоо: алдына таш, андан кийин топурак малдын кыгы аралаштырылып салынат, ага данектер ташталып, чиринди, кык менен жабылат. Бул иштер күз мезгилинде жүргүзүлөт.

3. Кышында үшүктөн сактоодо, көчөтканалар жылууланат. Кийинки жылы жазында өрүк өсүп чыгат, ал үч жыл катары менен кыркылат, мында баштапкы өрүктү алуу үчүн жасалат, бирок өтө сейрек кездешет (Актурпак, Ташмат уулу Султанмурат), себеби көп убакытты талап кылат.

Мөмө-жемиш бактарынын көчөттөрүн отургузууда жерди даярдоо, көчөттөрдү сапаты жана отургузуу мөөнөтү 2-таблицада берилди.

2-таблица

Көчөттөрдү отургузуунун талаптары

Мөмө-жемиш дарагынын аталышы	Чункурдун диаметри (сантиметр менен)	Чункурдун тереңдиги (сантиметр менен)	Көчөттөрдүн абалы узундугу, см		Көчөттөрдү отургузуу мөөнөтү
			сабагы	тамыры	
Өрүк (абрикос) – <i>Armeniaca</i>	60 - 70	60	60-70	25-30	01.03 – 10.04
Алма, алмурут, кара өрүк, кокон гилас	60 - 70	60	60-70	25-30	01.03 – 10.04
Алыча, шабдалы, жүзүм	50	50	60-70	25-30	01.03 – 10.04
Жангак	70 - 80	80	60-70	25-30	01.03 – 10.04

Эскертүү: климатка байланыштуу 10-20 күн эрте же кеч отургузулат.

1-сүрөт. Өрүк көчөгүн отургузуу.

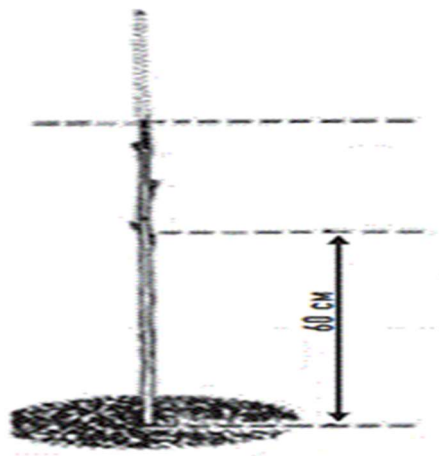
Өрүктү буттоо. Өрүктү (абрикос) – *Armeniaca* буттоо өсүмдүктү багуу, өстүрүүнүн маанилүү этаптарынын бири болуп саналат. Буттоо бактын жашоосун арттырат, аны илдеттерден арылтат жана мөмөлөрдүн санын жана сапатын жогорулатат. Мындан тышкары, буталган бак – дарак эстетикалык жактан алда канча жагымдуу. Ошондой эле дарак каралбай калса, ал керексиз бутактардын өсүүсүнө көп энергия сарптайт, ал мөмө берүүнү төмөндөтөт, себеби дарак жакшы түшүм берүүчү күчүн башка жакка жумшайт.

Мөмө-жемиш дарактарынын өсүүсү: 4 этаптан турат, 1-2- этап – көчөгүнөн өстүрүү жана мөмө берүү

этабы. 3-, 4-этабы жай жүрөт мол түшүм берүү.

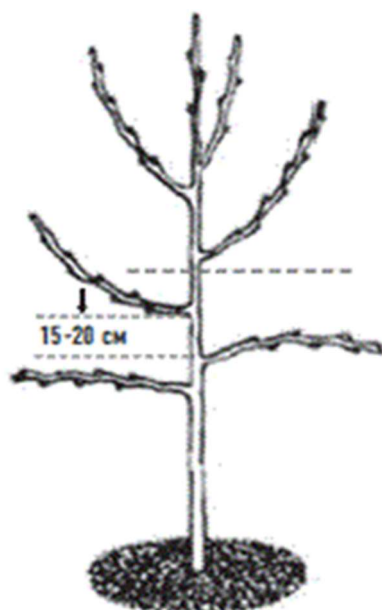
Мөмө-жемиш дарактарын буттоо эрежелери.

Мөмө-жемиш дарактары мол түшүм бериши үчүн, буттоо чилде чыккандан кийин жүргүзүлөт. Өрүктөн (абрикос) – *Armeniaca* мол түшүм алуу үчүн, бакты көчөт кезинен туура буттоо зарыл. Өрүк (абрикос) – *Armeniaca* бактын бутактары буттоодо үч бөлүккө: 1-, 2- жана 3- бөлүнүп, төмөндөн жогору карай эсептелет, “кабаттуулук формасы” деп аталат. Бардык этапта буттоо аралыктары 15-20 см сакталуусу талапка ылайыктуу, ал эми көчөт кезинде 1-жылы жердин бетинен 60см калтырылып буталат, 2-сүрөттө келтирилди.

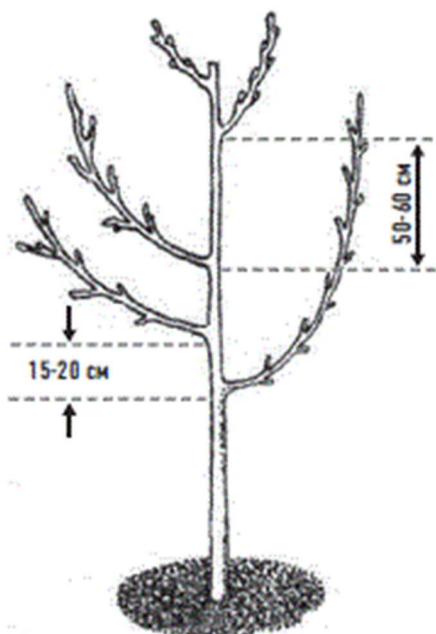
2-сүрөт. Өрүктү көчөт кезинде буттоо эрежелери.

Үчүнчү жылы өрүк (абрикос) – *Armeniaca* көчөттөрдүн бою узарып, экинчи мөмө берүүчү бутактар өсүп чыгат, мында 1-бөлүк менен 2-бөлүктүн ортосундагы бийиктик 50-60 смди түзөт. Мына ушул аралыкты ченеп алгандан кийин экинчи бөлүккө 3-4 бутак калтырып (алардын ортосундагы аралык 15-20 сантиметр болушу керек) кийинкилерин кесип салуу талапка ылайыктуу, ал кийинки сүрөттө берилди.

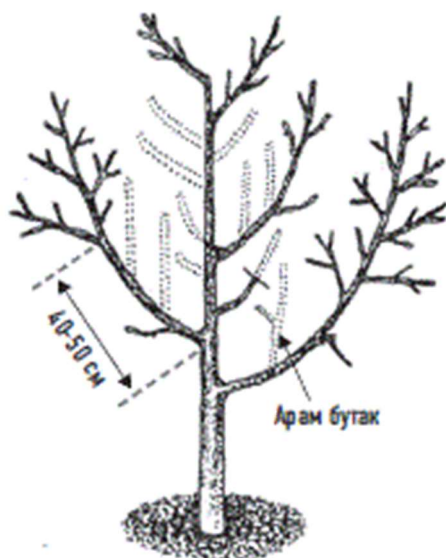

3-сүрөт. 3-жылдагы өрүк бактарын бутуо эрежелери.

Бутуодо, 2-бөлүктөгү бутактар 1-бөлүктөгү бутактар менен бир тик сызыкта жатпагандай болуусу шарт. Себеби, кийинки жылы мөмө байлаганда ийилип, 1-бөлүктөгү бутакты жаап калышы мүмкүн. Мында жаңы чыккан бутактардын учунан үчтөн бир бөлүгүн кыскартуу туура (4-сүрөт). Кийинки этапта, эң жогорку бөлүгү болгон үчүнчү бөлүккө 2-3 бутак калтырып, калганы бутуо зарыл. Мында экинчи бөлүк менен жогорку бөлүктүн ортосундагы аралык 35-40 см түзүп, бутуо төмөнкү бөлүктөрүнө окшош эле жүргүзүлөт.

4-сүрөт. Өрүктү 3-этапта бутуо эрежелери.

5-сүрөт. Өрүктү 4-этапта бутуо эрежелери.

Бул *этапта* өрүктү (абрикос) – *Armeniaca* бутуо, анын формасына келген учуру, мол жана жакшы түшүм алууда күз айларында тазалап, бутуо маанилүү. Ал эми ашыкча бутактарды түшүм берүүгө айландырууда бир бутактагы 4 бутактын бирөөсүн жана учунан үчтөн бир бөлүгүн калтырып кыркуу талапка ылайыктуу. Ал эми негизги мөмө берүүчү бутактардын бутакчалары өзөктөн 40-50 см аралыктан калганы жакшы, мында дарактын ортоңку бөлүгүндөгү бутактарга күндүн бирдей жетүүсүн камсыздайт.

Өрүк (абрикос) – *Armeniaca* бактары, 100 жылга чейин жашайт, ал эми картаң дарактарды жашартып жакшы түшүм алуу үчүн, бутуо чилде чыккандан кийин жасоо (январдын аягы, февралдын башы, жыл сайын аба-ырайына карата өзгөрөт) талапка ылайыктуу.

Өрүктү бутуо белгилүү бир максатта жүргүзүлөт, анын түрлөрү бар: *формага келтирүү, санитардык, суюлтуу* жана *жашартуу*. Түрлөрдүн ар биринин өз убактысы жана жыштыгы бар. Бутуо иштерин баштоодон мурун, дарактын абалына көңүл буруу зарыл, ага карата бутуонун түрү тандалат.

Баткен аймагынын өрүктөрүндө өрүктү (абрикосу) – *Armeniaca* өстүрүүдө: 3-жылдык 60 см узун, тамыр моюнчасы күчтүү көчөттөрдү тандоо жана бутуо эрежелерин так сактап 4 этапта жүргүзүү аныкталды.

Акыркы жылдары Баткен аймагында биоорганикалык кургатуу ыкмасы жаңы технология катары каралат, анын артыкчылыгы өрүк мөмөсүн көп өлчөмдө

кургатуу менен мөмөдөн бир катар продукция алуу. Алсак мөмөнүн сөөгүн өзүнчө майдалап косметологияда; данегин майдалап сыгып май алуу, аны косметологияда жана фармацевтикада; калган сыкманы тамак-ашта колдонуучу каражаттарды даярдоосу маанилүү болуп саналат.

Адабияттар:

1. Исследование развитие холодной цепочки для раннего свежего абрикоса и поздней свежей сливы. / Проект. / Материал разработан при финансовой поддержке Европейского Союза. - Центральная Азия, 2017.
2. Камалов Н., Ахметдов Т.А., Назиров Х.Н. Технология выращивания абрикоса. - Душанбе, 2010. (брошюра).
3. Камолов Н. Пищевая ценность семян абрикоса. // Доклады ТАСХН, 2006, №9-10. - С. 40-506.
4. Метлицкий З.А. Повышение урожайности абрикоса/ З.А. Метлицкий. – Пищепромиздат, 1953. – 74 с.
5. Момунова Г.А., Тешебаева З.А., Шамшиев Б.Н. Эколого-биологические особенности интродуцированных сортов абрикоса в Кыргызстане / Известия ОшГУ, 2015 №1. - С. 161-164
6. Солдатов И.В., Кострицына Т.В. Результаты межродовой гибридизации сливы с абрикосом. // Ботанические исследования в Кыргызстане. / Материалы Респ. научно-практ. конф. - Бишкек: Изд. Бот. сад им. Э. Гареева НАН КР, 2003. С. 133-136.
7. Момунова Г.А., Тешебаева З.А., Толмусов Т.П. Технология изготовления абрикосового курута из баткенского абрикоса. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. №. 9. С. 16-19.